

Ivana Holzbachová

JE HISTORIE VĚDA?

Speciálním případem otázky statusu společenských věd, o němž se ještě pořád čas od času vedou spory, je otázka historie. Ačkoli patří k nejstarším disciplínám, až do 19. století se za vědu nepovažovala. Pak se však otázka její vědeckosti počala řešit znovu. Podle A. I. Rakitova to bylo dáno několika příčinami: 1. Od 16. století docházelo ke změnám ve vědeckém poznání a rostla úcta k přírodní vědě. Potřeba řešení společenských otázek v 19. století vyvolala volání po vědeckém poznání společnosti. 2. Stále více se požadovalo, aby historické argumenty používané v právu a politice byly dostatečně ověřené. 3. Historii bylo vyučováno na školách. Ale školy tu byly proto, aby učily vědám. Měla-li být historie vyučovacím předmětem, musela mít vědecký status. 4. Předvídání budoucnosti se opírá o historii. Aby bylo důvěryhodné, musí mít historiografie status vědy. 5. V této době pronikaly do ostatních věd historické metody. Oprávněnost tohoto postupu mohla být hodnověrná jedině tehdy, byl-li historiografii přiznán status vědy.¹

K argumentům, které uvádí Rakitov, bychom snad mohli přidat i skutečnost, že od 16.—17. století se zpřesňovaly metody především v pomocných vědách historických, takže alespoň v nich se prosazovaly požadavky kritičnosti a objektivnosti při zjišťování jednotlivých faktů, čímž se historiografie blížila přírodním vědám po stránce metodologické.

Vidíme, že situace historiografie se v mnoha aspektech podobá situaci ostatních společenských věd. V jednom se však od nich (alespoň od některých z nich) liší podstatně. Historiografie, zvláště historiografie 19. století byla zaměřena převážně na politické události, a tedy na jednotlivá fakta. Vzpomeňme si, že Voltairův pokus o formulaci kulturních dějin byl zapomenut pod náparem politického dějepiscevní německého a že snaha vytvořit hospodářské dějiny se objevila až o něco později. Za této situace historiografii chyběl jeden z podstatných znaků vědeckých postupů, tj. zobecňování a formulace obecných zákonů. Pokusy saint-simonistů

¹ Rakitov, A. I.: *Historické poznání*. Praha 1985, s. 119—121.

o formulaci zákona střídání konstruktivních a destruktivních epoch a Comtův zákon tří stádií, i když se vztahovaly na lidské dějiny, nebyly formulovány uvnitř historiografie, nýbrž uvnitř filozofie společnosti a sociologie. Ostatně, oba dva pokusy, stejně jako formulace vzniklé z evolucionismu 19. století, nesly pečeť spekulativnosti a nebyly verifikovatelné podle těch požadavků, které na verifikaci kladla běžná přírodní věda.

Není tedy divu, že právě okolo otázky vědeckosti historiografie se rozhořely největší polemiky a že jejich důsledky se projevovaly a projevují i v souvislosti s úvahami o vědeckosti společenských věd.

Stejně jako v případě společenských věd stáli na jedné straně ti, kdo se domnívali, že historiografie vědou je, nebo alespoň že má blízko k tomu pojetí vědeckosti, jehož prototypem je přírodní věda, na druhé ti, kdo odmítali vědeckost historiografie nebo alespoň tvrdili, že pokud historie vědou je, je vědou jiného typu než vědy přírodní. Pro naše účely použijeme jako příkladu prvního postoje názory P. Lacombe, jako příkladu druhého H. Rickerta. Jako příklad odmítnutí historiografie jako vědy by nám mohl posloužit H. S. Hughes, který ji považuje spíše za umění.

Lacombe ostře rozlišuje mezi historií a historickou erudicí. Historická erudice se prostředky historické kritiky snaží shromáždit fakta — ale ne více než to. Je pouhým základem pro historii, která teprve završuje dílo. Erudice by bez historie byla nejen neúčinná, ale také nebezpečná, protože bychom se utápěli v jednotlivých faktech.² Zatímco erudice shromažďuje a očišťuje jednotlivá fakta, historie se snaží z materiálu, který je jí takto poskytnut, vytvořit nějaké širší souvislosti. Už tím se blíží vědě. Lacombe se nepokoušel vytvářet teorii a metodologii historické práce obecně. Byl spíše praktickým historikem a jeho názory na tyto problémy je nutno vypreparovat většinou z jeho díla. Přesto je jasné, že podle něho historii jako vědu zajímá hlavně otázka, proč se mění jednotlivé instituce a jaký je jejich vzájemný vztah v čase. Hledá tedy příčiny těchto změn a nalézá je v člověku, a to v člověku historicky určeném, člověku na daném místě a v daném čase.³ Stejně jako pro mnoho ostatních historiků, je i pro Lacombe důležitou součástí historie jako vědy vysvětlení. Protože historie sama není s to formulovat historické zákony — v tom je její nevýhoda ve srovnání s přírodními vědami — musí požádat o pomoc tu z věd o člověku, která je vytvářet umí, a tou je psychologie, kterou Lacombe pokládá za bezprostřední vědu o člověku. (Na rozdíl od biologie, která je podle jeho názoru vědou o člověku pouze zprostředkovaně.)⁴

Lacombe svůj názor na blízkost mezi přírodními a společenskými vědami tedy do značné míry zakládá na domněnce, že existuje možnost, jak v historii — za pomoci psychologických zákonů — zobecňovat nebo alespoň používat obecné pojmy. Naproti tomu H. Rickert považuje

² Lacombe, P.: *L'Histoire considérée comme science*. Paris 1894, s. X.

³ Tamtéž, s. 130—131.

⁴ Tamtéž, s. 30—31.

zobecnění přírodovědného typu za něco, co je přímo protikladné pojmu historiografie. Rickert nepochybuje o tom, že historiografie pracuje s obecnými pojmy, jsou to však pojmy zásadně jiného typu, než obecné pojmy v přírodě.

Rickert patří k té skupině metodologů, kteří se neodvolávají na rozdíl v předmětu zkoumání historie a přírodních věd. Pro Rickerta je veškerá skutečnost, se kterou se ve světě setkáváme, stejná. Rozdíl je pouze v tom, jak ji pojímáme, tj. z jakého logického hlediska k ní přistupujeme: „Protikladem *logického* pojmu přírody jako bytí věcí, pokud je určeno obecnými zákony, může být opět jen logický pojem. To je, jak se domnívám, pojem *dějin* v nejširším smyslu tohoto slova, tj. pojem *jedinečného dění* ve své zvláštnosti a individualitě, který stojí ve formálním protikladu k pojmu obecného zákona.“⁵

Historiografie je podle Rickerta vědou, ale je vědou ve zcela jiném smyslu než věda přírodní. Rozdíl mezi nimi je právě rozdílem hlediska, jinými slovy, je rozdílem ve vytváření pojmů. Každá věda totiž podle Rickerta mění svůj názorný materiál a dělá z něj pojmy. „Empirická skutečnost může být chápána ještě z jiného logického hlediska než příroda. *Je přírodou, když o ní uvažujeme s ohledem na obecné, je dějinami, když o ní uvažujeme s ohledem na zvláštní a individuální.*“⁶

Předmětem historických věd není — a zde se Rickert opět významně liší od Lacomba a všech ostatních historiků, kteří chtěli založit vědeckost historie, případně společenských věd obecně, na spolupráci s psychologií — psychické (které se vztahuje k individuu), nýbrž svět smyslů a významů (které jsou společné více lidem).⁷ Úkolem historických věd v tomto smyslu je především porozumění těmto smyslům a významům, a ne — jak je tomu u věd přírodních — formulace zákonů.⁸

Z toho plyne, že předmětem — tj. „věcí“, kterou je třeba zkoumat — je pro historické vědy kultura a nikoli příroda. Kulturu chápe Rickert jako souhrn reálných objektů, na nichž lpějí obecně uznané hodnoty, nebo jimi konstituované smysluplné útvary, a které jsou pěstovány s ohledem na tyto hodnoty.⁹ Pouze kulturní hodnoty umožňují podle Rickertova názoru dějiny jako vědu a jen historický vývoj vytváří kulturní statky, na nichž lpějí kulturní hodnoty. Z toho plyne i Rickertovo pojetí historického výkladu: „Vůdčím hlediskem každého historického výkladu musí být normativně platné hodnoty a ty se uskutečňují ve statcích, na nichž lpějí, teprve během historického vývoje. Látka, která má být historicky podstatná s ohledem na tyto hodnoty, musí jako historické centrum obsahovat vývoj lidského kulturního života, k němuž se mohou vztahovat jiné jeho části.“¹⁰

⁵ Rickert, H.: *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Tübingen 1926, s. 15 (zdůraznil H. R.).

⁶ Rickert, H.: *Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*. Tübingen 1929, s. 227 (zdůraznil H. R.).

⁷ Tamtéž, s. 183—184.

⁸ Rickert, H.: *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, s. 53—54.

⁹ Tamtéž, s. 28.

¹⁰ Rickert, H.: *Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, s. 523.

Historiografie v tomto smyslu tedy podle Rickerta spadá do kulturních věd, které zahrnují všechny tzv. duchovní vědy — sám Rickert se tomuto pojmu raději vyhýbá, protože jej považuje za nepřesný — vyjma psychologii. Tu řadí spíše k vědám přírodním. Naopak do předmětu kulturních věd patří i technika, ačkoli ona sama je aplikací přírodních věd. V souvislosti s jejím významem pro lidstvo ji však zkoumají vědy kulturní.¹¹

Pro kulturní vědy je konstitutivní pojem hodnoty. Kulturní vědy se zabývají vším, co je spojeno s hodnotami. Rickert však přísně odlišuje hodnoty a hodnocení. Dějiny nejsou hodnotící vědou. Hodnoty jsou chápány jako něco, co objektivně (v dané společnosti) platí. S hodnotou musí být spojena myšlenka normy. To podle Rickertova názoru odlišuje hodnoty jak od pudového hodnocení, tak od záliby.¹²

Existence hodnoty je prostě to, co vytváří z určité věci předmět historikova zájmu. Hodnota se chápe jako něco faktického, co vede k rozpadu skutečnosti na to, co je podstatné a nepodstatné, což pak vede k tomu, co si historik vybere jako předmět svého zkoumání. To samo však by už mělo být zbaveno hodnotících stanovisek. Rickert tvrdí, že historik např. nemá rozhodovat o tom, uškodila-li Francouzská revoluce Evropě, nebo byla-li naopak pro ni prospěšná. To by byl ten typ hodnocení, který Rickert odmítá. Nelze však pochybovat o tom, že Francouzská revoluce byla pro Evropu významná, tj., že měla důležité následky.¹³

Rickert má ovšem poněkud potíže s tím, jak hodnoty chápat. V jeho dílech se totiž vyskytuje přinejmenším dvojí pojetí hodnoty, a to hodnoty jako něčeho kulturně relativního, nebo jako něčeho, co platí absolutně. V *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft* se tato dvě pojetí dokonce objevují těsně vedle sebe: Kulturní hodnoty, které se uplatňují při výběru objektu výzkumu, zde musí být obecné buď vůbec nebo alespoň pro dané společenství.¹⁴ Samotná vztáženost předmětu výzkumu k hodnotám, ať už patří k prvnímu nebo k druhému typu, podle Rickerta odstraňuje individuální zvláštnosti historického tvoření pojmů a na tom spočívá objektivita kulturní a tedy i historické vědy.¹⁵

Protože se historik musí soustředit především na zkoumání smyslových a hodnotových souvislostí a v tomto smyslu především na to, co vytváří jedinečnost jeho objektu, používá i jiného způsobu tvoření pojmů, než přírodní vědec. Rickert píše: „Ve většině případů historikovi stačí obecné pojmové vědění, které má už v předvědeckém stádiu plně pro splnění jeho účelů, tj. pro výklad individuality a zvláštnosti svého objektu. Přírodovědná exaktnost jeho pojmových elementů, která má v zobecňující vědě ohromnou důležitost, zůstává pro něj, který sleduje jiné cíle, bezvýznamná.“¹⁶

¹¹ Rickert, H.: *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, s. 22.

¹² Tamtéž, s. 21.

¹³ Tamtéž, s. 98.

¹⁴ Tamtéž, s. 95.

¹⁵ Tamtéž, s. 95.

¹⁶ Tamtéž, s. 68 (zdůraznil H. R.).

Zatímco většina vědců a filozofů uvažujících o rozdílu mezi přírodními a společenskými vědami obecně a mezi přírodovědou a historiografií zvláště uznává jako vzor pro společenské vědy vědy přírodní a přičítá jim tedy vyšší status než vědám společenským, postupuje Rickert zcela jinak: Pro něho jsou hodnotnější vědy kulturní a historické stanovisko je podkladem i pro přírodovědecké myšlení. Zde je rozhodující Rickertova myšlenka objektivní existence nějakých absolutních hodnot. Z ní totiž vyplývá jeho názor, že kdo uvažuje historicky, musí přiznat, že skutečnost se vyvíjí ve vztahu k nějakým, třeba i nepoznatelným, avšak absolutně platným hodnotám. Historicky hodnotové hledisko je nadřazeno přírodovědně nehodnotovému, tj. „můžeme sice dělat dějiny bez empirického předpokladu přírodní vědy, ale přírodní věda ztrácí bez nadempirického předpokladu přírodní vědy svůj smysl, protože každý, kdo pracuje v přírodní vědě implicitně klade jedinečný historický vývoj přírodovědy do vztahu k hodnotě, která absolutně platí.“¹⁷

Zastavili jsme se u Rickerta poněkud déle, protože jeho názory — vyjma toho, které jsme citovali v předchozím odstavci — byly dlouho živé v tzv. idiografismu a někteří historikové se na ně odvolávají dodnes. Domnívám se však, že v dnešní době, zvláště v souvislosti s integračními tendencemi ve vědách se situace poněkud změnila. Pokusem o nalezení jiného způsobu vztahu mezi přírodními a společenskými vědami (a historiografií zvláště) je i pojetí už uváděného E. Nagela.

Nagel přímo polemizuje s tvrzením, že historiografie je idiografickou disciplínou, tj. s tvrzením, které se dodnes opírá zejména o Rickertovy názory. Domnívá se, že „neexistuje důvod pro tvrzení, že se historický výzkum lidské minulosti radikálně liší od zobecnění v přírodních nebo sociálních vědách v ohledu jak na logické způsoby vysvětlení, tak na logickou strukturu pojmů.“¹⁸

Idiografické pojetí historiografie, stejně jako ta odmítnutí vědeckosti historiografie, která v idiografismu hledají důvod proti tvrzení, že historiografie je vědou, se opírají o skutečnost, že při vysvětlování historických jevů se nepoužívá obecných zákonů. Nagel však v této souvislosti poukazuje na to, že podobným způsobem postupují např. aplikované technické disciplíny, jimž nikdo vědeckost neupírá.¹⁹ Nagel ovšem také netvrdí, že neexistuje asymetrie mezi tzv. teoretickou vědou a historiografií. Podle jeho názoru se historiografie snaží formulovat výroky o jednotlivých věcech. Tyto výroky nejsou možné bez pomoci obecných zákonů, avšak historiografie nesměřuje k formulování zákonů. I pro tento stav však Nagel nalézá analogii: tentokrát mezi fyzikou a geologií.²⁰

Podle Nagela je pro deduktivní vysvětlení individuální události charakteristické, že vychází z existence obecných zákonů (jednoho nebo více), které tvoří dostatečné podmínky vysvětlení, a řady okamžitých

¹⁷ Rickert, H.: *Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, s. 684.

¹⁸ Nagel, E.: *The Structure of Science*. London 1982, s. 575.

¹⁹ Tamtéž, s. 574.

²⁰ Tamtéž, s. 550.

tvrzení, které tvoří jeho nutné podmínky.²¹ Historikům se jen zřídka podaří stanovit dostatečné podmínky pro objevení události, kterou zkoumají. Spíše se jim daří objevit některé nutné podmínky. Struktura historického vysvětlení proto není exaktně deduktivní, nýbrž probabilistická.²²

Ostře se Nagel staví proti rozlišování významů. Nemůže je totiž opírat o víru v existenci nadindividuálních — a především absolutních — hodnot jako Rickert. Jakmile tato víra chybí, chybí i kritérium pro to, abychom mohli dokázat, že něco je významnější než něco jiného. To podle Nagelova názoru potvrzují i rozdíly v tom, jak historici hodnotí jednotlivé události právě z hlediska jejich významnosti. Nagel tedy zastává relativistické stanovisko a v otázce „významu“ doporučuje skeptický přístup.²³ Vcelku se však domnívá, že neexistuje zásadní rozdíl ve způsobu dokazování a vysvětlování mezi přírodními a společenskými vědami a historiografií zvláště. Je tomu tak pravděpodobně i proto, že Nagel na rozdíl od některých starších filozofů a metodologů již nelpí zcela rigorózně na modelu fyziky 19. století a je mu zřejmé, že i mezi přírodními vědami existují jisté rozdíly.

V tomto smyslu je Nagelovo stanovisko stanoviskem 20. století, které se staví proti do určité míry naivnímu rigorismu století předchozího. Do jisté míry zde lze hledat i analogii s postojem K. R. Poppera. Nejde nám tu však o jeho logickometodologické úvahy, k nimž se ještě dostaneme, nýbrž o jeho odsouzení historicismu. To, co Popper nazývá historicismem a co bylo po léta mylně ztotožňováno pouze s marxismem, je spíš to, co má marxismus společného s převládajícím vědeckým směrem 19. století, tj. s evolucionismem. Nejen marxismus, nýbrž evolucionismus jako celek předpokládal, že společenské vědy včetně historiografie dospějí do stádia, kdy budou moci formulovat zákony vývoje lidstva a na jejich základě předvídat jeho budoucnost. A právě tato víra byla předmětem Popperova útoku. On sám formuluje hlavní teze vyvrácení historicismu následujícím způsobem: „1. Průběh lidských dějin je ovlivněn narůstáním lidského vědění. (Pravdivost této premisy musí přiznat i ti, kdo vidí v našich idejích včetně idejí vědeckých jen vedlejší produkty nějakého *materiálního* vývoje.) 2. Nemůžeme racionálně — vědeckými metodami předvídat budoucí narůstání našich poznatků... 3. Proto nemůžeme předvídat budoucí průběh našich dějin.“²⁴

Popper tu sice pro historické poznání odmítá jeden ze základních rysů charakteristiky vědy, tak jak se vyvinuly v 19. století. Nesmíme však zapomenout, že Popper — a to v souvislosti s přírodními vědami — odmítl těchto rysů více. Setkáváme se tu pouze s polemicky zaměřeným důsledkem Popperovy skepse týkající se očekávaných výsledků vědecké činnosti, skepse, kterou koneckonců musíme bohužel považovat za oprávněnou.

²¹ Tamtéž, s. 31—32.

²² Tamtéž, s. 559.

²³ Tamtéž, s. 587.

²⁴ Popper, K. R.: *Das Elend des Historizismus*. Tübingen 1969, s. XI.

Uvažujeme-li o charakteru historiografie, společenských věd a konečně i o charakteru věd jako celku, můžeme totiž s Popperem vyzvat k určité skromnosti týkající se jak hodnocení role vědy ve společnosti, tak jejích poznávacích schopností. Doba, kdy vědcova práce byla chápána jako práce, která je schopna vést lidstvo k absolutní pravdě, už ve 20. století pravděpodobně minula.